

Doğu Anadolu’da Hristiyanlık

Dr. Mehmet Özmenli*

Özet: Anadolu’nun en önemli yerleşim merkezlerinden birisi olan Doğu Anadolu siyasi, askeri, ekonomik, kültürel etkinliklerinin yanında dini açıdan da önemli bir merkez olma özelliğini korumaktadır. Ortaçağın en aktif dinleri olan Mazdeizm ve Hristiyanlık bölgede egemen olmak için çaba sarfetmişlerdir. Bu iki dinin temsilcileri olan Pers ve Doğu Roma İmparatorlukları, bölgenin feodal yapısından da faydalanmak suretiyle sürekli olarak bölgeye saldırmışlardır. Bu iki imparatorluğun din savaşından Hristiyanlık galip çıkmıştır. Anadolu’da en erken Hristiyanlığı kabul edenlerin Doğu Anadolu’da bulunan topluluklar olduğu kabul edilmektedir. Bu Hristiyanlık Doğu Roma Hristiyanlığı ile de çelişmiştir. Gregoryen Hristiyanlığın temsilcileri olmuşlardır.

Anahtar sözcükler: Doğu Anadolu, Kamsarakan, Şirak, Gregoryen.

Gregoryen Hristiyanların yaşadığı coğrafya, Kuzey-batı İran, Doğu Anadolu bölgesinin bir kısmı ve Güney Kafkasya, tarih boyunca güçlü devletlerin ilgi sahasına girdiğinden sürekli olarak bir çatışma alanı olmuştur. Bu coğrafya da yer alan Gregoryen Hristiyanlığa mensup kavimler, geçici bir süre Müslüman Arapların bölgede görülmesiyle rahatlamışlarsa da Selçukluların gelişine kadar, hâkim devletler tarafından devamlı baskı altında tutularak dinî inançlarından vazgeçirilmeye çalışılmıştır. Hristiyanlığı kabul etmeden önce Doğu Anadolu toplumunun dini, Sasaniler ile müşterek bir din olan *Mazdeizm* dinidir.¹

Anadolu’ya gelip yerleşmiş olan Arşaklılar’ın Hristiyanlığı tanımları M.S 50’lerde bağlı oldukları Urfa hükümdarı V. Abgar çağına rastlamaktadır. Hükümdar V. Abgar’ın Hz İsa ile yazışmalar yaptığı ve sonunda Hristiyanlığı kabul ettiği belirtilmektedir.² Kurkjian, V. Abgar’ın Hristiyan olmasını: “*Urfa’nın, Oushama olarak bilinen hükümdar V. Abgar’ın kronik bir hastalıktan mustarip olduğu ve onu iyileştirmek için Hz. İsa’yı başkentine davet etti, ancak Hz. İsa Urfa ’ya gidemedi,*

*Erzurum N. K. Anadolu Öğretmen Lisesi tarih öğretmeni.

¹ Küçük, 1997, s. 16.

² Grousset, 2005, s. 118.

yerine havari Thaddeus, Abgar'ı ziyaret ederek onu tedavi etti ve vaftiz etti."³ diye anlatılmaktadır. Havari Thaddeus ve havari Bartholomeus Arşaguni topraklarına geleerek Hıristiyanlığı yaymışlardır. Thaddeus Van gölü çevresi, Bartholomeus ise Arevban'da, Arşagunik eyaletinde misyonerlik yapmışlardır⁴. Khorenatsi Bartholomeus'un Aras ve Akhuryan su kavşağında öldürüldüğünü yazmaktadır⁵. M.S 200'e doğru Tertullianus Arşaguni'de Hristiyan merkezlerinin var olduğunu ileri sürer⁶.

Arşak zamanında yer alan en önemli iki olay, M.S. 301 yılında Hıristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi ve M.S. 400 yılında da bir Armenia ulusal alfabesinin kabulüdür. Bu gelişmelerin ikisi de Arşak tarihinin önemli dönüm noktaları oldular. Bazı kaynaklara göre, Abgar döneminin bugün artık mevcut olmayan Edessa devleti sayılmazsa Arşakların dünyadaki en eski Hıristiyan ulus olduğu yönündeki iddiadır. Hıristiyanlığın benimsenmesi o günkü politik ortam ve dengeler nedeniyle koşulların dayattığı politik bir tercihti. Ama bu tercih sonraki Arşak tarihinin gidişatını belirledi denebilir.

Ahura-Mazda (Zoroastrianizm) inancı, Sasani ülkesinde güç toparlarken, Hz. İsa'nın inancı, Roma İmparatorluğu boyunca büyük ilerleme kaydetmişti. İki rakip imparatorluğun siyasi düşmanlıklarına şimdi dini düşmanlıkları da eklenmiştir.⁷

Arşaklılar'ın arasına Hıristiyanlığın girmesi⁸ (M.S.301) yavaş yavaş onları Mazdeizmden uzaklaştırdı.⁹ Bu durumu gören Sasani hükümdarları, Hıristiyanlığın Arşaklıların arasında yerleşmesinden rahatsız oldu¹⁰. Sasani hükümdarlarından Khosrov ve Ardeşir, Arşaklıların eski dinlerine dönmesi için binlercesini Sasani içlerine sürerek ilk büyük tehciri gerçekleştirdi.¹¹ Sasaniler, Arşaklıları yeniden ateşe tapmaya mecbur edince, yapılan baskıya daha fazla dayanamayan Hıristiyan Arşaklılar, isyan ederek Roma'ya sığınmak zorunda kaldılar.¹²

Başta Agathangelos ve Khorenatsi olmak üzere Ermeni kaynakları Arşaklılar'ın nihai olarak din değiştirmesini, tanınmış bir havari olan Aziz Krikor'un (Krikor Lusavoriç) eseri olduğunu yazarlar. Aziz Krikor, P'awstos Buzandac'le ve Agatangelos'a göre Arşak hükümdarı I. Khosrov'u öldürmüş olan Anak'ın oğluydu. Aziz Krikor'un serüvenine bakacak olursak: I. Ardeşir Sasani tahtını ele geçirip Arşaklılar'ın soyunu kesince (Büyük Arşaklılar) V. Artaban'ın kardeşi olan Kaşgar Hükümdarı Suren Pahlav ailesinden Anak adlı bir beği, Küçük Arşaklı Khosrov'u öldürüp onun yerine tahta geçmek üzere

³ Kurkjian, 1958, s. 114

⁴ Grousset, 2005, s. 118.

⁵ Khorenatsi, 1980, s.175.

⁶ Tertullianus'tan aktararak. Grousset, 2005, s. 118.

⁷ Kurkjian, 1958, s.114.

⁸ Armenia'da yaşayan topluluklar arasına Hıristiyanlığın girişi için bkz. Orbelian, 1864, 35; ayrıca Hewsen, 2001, s. 72.

⁹ Fryee, 1984, s.232.

¹⁰ Gürün, 1988, s. 31.

¹¹ Saral, 1970, s. 30.

¹² Hebraeus, 1999, s. 130.

batıya gönderdi. Suren Pahlav ve Asbahabed Balav soyundan olanlar, Sasanlı Ardeşir’e itaat ve iltihak ettiler. Sonradan bunlardan da şüphelenen ve Arşaklıların dipten kökünü kazımak isteyen Ardeşir, bu iki aileden olanları da yakalatıp öldürdü. Bunlardan yalnız bir erkek çocuk kurtarılarak Kuşanlar ülkesine kaçınılabildi ki, bundan sonra Şırak ve Arşagunik’e (Kars’ın Şüregel, Digor ve Kağızmanderesi) hâkim olacak Kamsarakan hanedanı çıkacaktır.¹³

Roma Kayseri’nden de yardım alan I. Khosrov Ardeşir’i Azerbaycan cephesinde bozarak ülkesini kurtardı. Bu zaferleri yüzünden ve Kuzeylileri de sindirmiş olduğundan kendisine Büyük (Medz/Mec) ünvanı verildi. Büyük Khosrov’a karşı küçük düşen ve onu savaşla ortadan kaldıramayacağını anlayan I. Ardeşir, düşmanını hile ile yok etmeye karar verdi. Khosrov’u zehir veya hançerle öldürecek olana büyük mükâfatlar vereceğini vaad ederek en çok bu işi becerebilecek ve onu şüphelendirmeyecek olan Arşaklılar’dan kalanlara haber saldı. Bunu başaracaklara Bahlav (Belh) şehrini vereceğini bildirdi. Kaşgar ülkesinden gelmiş olan Anak Beğ, Ardeşir’in öcünü kendi öcü gibi alacağını söyledi; Sasani hükümdarına isyan etmiş gibi görünerek, çoluk çocuk ve adamlarıyla birlikte Büyük Khosrov’a sığındı ve hükümdara “*Elbirliği ederek can düşmanımızdan, Ardeşir’den üç almak üzere geldim.*” diye bildirdi. Büyük Khosrov’da akrabasından bir beğ’in ailesiyle gelmiş olmasına sevinerek ona Artaz’ı¹⁴ ikamet olarak verdi.

Khosrov’a Anak Beğ suikast yaptı ve kaçtı. Khosrov ölüm döşeginde verdiği emirle Anak Beğ ve bütün akrabalarını öldürttü. Sadece Krikor Kapadokya’ya kaçırıldı. Burada yetişen ve Aziz olan Krikor III. Tirdat döneminde geri döndü ve Hristiyanlığı çeşitli zorluklarla karşılaştı da yaymayı başardı¹⁵.

Arşaklı toplumu ve ruhaniler, kendi iç meseleleri ve Sasanilerle yapılan mücadeleler sebebi ile katılmadıkları Kadıköy Konsilinde çıkan “İsa’nın iki tabiatlı” olduğu görüşünü kabul etmediler. Çünkü Gregoryen Kilisesi bu görüşün zıttı olan “İsa’nın tek tabiatlı” olduğu şeklindeki Monofizit görüşü kabul ediyordu. Bu karar ile Gregoryen Hristiyanlığı, Hristiyan âleminin büyük bir çoğunluğuna ters düşmüş oldu.

Bundan sonra Gregoryen halkı, kiliselerinin ruhani lideri olan Eçmiyazin Kilisesini kurarak Eçmiyazin Katolikosu’na tâbi oldular¹⁶. Kendi inançlarının kadim ve Apostolik “*Havarilere dayanan*” karakter taşıdığını savunan Gregoryen Kilisesi¹⁷, Hristiyan dünyasında ortaya çıkan ayrılığın bir neticesi

¹³ P’awstos, 1981, s. 18; Agathangelos, 1867, 1; Khorenatsi, 1980, s.213-214.

¹⁴ Aziz Krikor’un Havari Thaddeus’un mezarının bulunduğu bu topraklarda dünyaya geldiği ve onun içinde kutsal olduğu belirtilir. Kurkjian, 1958, s.117; P’awstos 1981 s.18, ;Agatangelos 1867, 1.

¹⁵ P’awstos, 1981, s.18; Agatangelos 1867, 1; Kurkjian, 1958, s. 118.

¹⁶ Cevdet Paşa, 1991, s. 234 vd; Gregoryen Kilisesinin başına geçen Katolikosların (ruhani başkanların) kronolojik olarak görev süreleri için bkz. Orbehan, 1864, s. 274; Hewsens, 2001, s. 72.

¹⁷ Gregoryenler, Hristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda *Thade* ile *Barthelemy* (Bartholemeus) tarafından aydınlandıklarını ve Aziz Gregoire’un öncülüğünde toptan Hristiyanlığı benimsediklerini kabul ederler. Yine Ermeniler Hristiyanlığı toplu olarak kabul ettiklerini ve “Apostolik” (Havarilere ait) bir özellik taşıdıklarını ileri sürerler. Gregoire (Kirkor), ilk Gregoryen Kilisesini

olarak, Gregoryen Kilisesi adı ile anılmaya başlandı¹⁸. Başka bir ifadeyle Hıristiyanlık faaliyetlerini yürüten Gregoire'nin (Kirkor) ismine izafeten bu Kiliseye "Gregoryen Kilisesi" denilmektedir¹⁹.

Gregoryen Kilisesini diğer Hıristiyan kiliselerden ayıran bazı önemli özellikleri şöyle sıralamak mümkündür.

a-Gregoryen Kilisesi millîdir.

b-Ruhanî başkan "Katoğikos" (milletin temsilcisi) diye adlandırılır.

c- Gregoryen Kilisesinin merkezi, bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde kalan Erivan yakınındaki Eçmiyazın'da dir. Eçmiyazın İsa'nın indiği yer anlamındadır. Kilisenin Petrus tarafından değil, İsa tarafından kurulduğunu kabul eder. Bundan dolayı da Papanın liderliğini, Hıristiyan Kilisesi için bir dogma kabul etmez.

d-Bugün Gregoryen Ermenilerin, Eçmiyazın (birinci derece) ve Beyrut da (ikinci derece) Katoğikoslukları, İstanbul ve Kudüs de patrikleri mevcuttur.

e- Gregoryen kilisesi, dogmaların kesin kaynağının ekümenik konsiller olduğunu ve ekümenik konsil olarak da ilk üç konsili kabul eder. Bunlardan sonra yapılan konsilleri kabul etmez. (Ortodokslar yedi, Katolikler yirmi konsil kabul ederler.) İlk üç konsilde İsa-Mesih'in ve Kutsal Ruhun tanrılığı, İsa'nın tabiatlarının birliğinin açıklandığına inanır.

f-Dogmaların izahında Gregoryen Kilisesi eski izahları titizlikle muhafaza eder ve dogmatik tarifleri açıklama yetkisinin de gerçekten ekümenik olan konsillerde olduğunu kabul eder.

g-İsa'da tek tabiat kabul eder (İlahî ve insanî tabiatların İsa'da birleştiğine inanır).

h-Filyök (Filioque:Kutsal Ruhun-Baba veya Oğuldan çıkması meselesi) takısını reddeder.

i-Papaya ait otoriteyi ve onun yanılmazlığını kabul etmez ve kilisenin günahları bağışlama görüşünü reddeder.

j-Hayvan kurban etmeyi ve eski inançlarından kalma bazı merasim ve ayinlerini sürdürürler.

k-Gregoryen Kilisesi ikonları eski putperest adeti sayarak reddeder.²⁰

Hıristiyan dünyasında ilk defa ciddi fikir ayrılığına sebep olan Kadıköy Konsiline şiddetle muhalefet eden Gregoryen Hıristiyanlar, dinî inançlarına sıkıca sarıldılar. Bu dönem Gregoryen Kilisesi ile Bizans Kilisesinin münasebetlerinin bozulduğu devreye rastlar. Bizans İmparatorluğu, Gregoryen toplumunun

Eçmiyazın'da (Erivan yakınında bir bölge) kurarak, onu 25 yıl yönetmiştir. Gregoryenlere göre; Hz. İsa, Eçmiyazın'a inerek Gregoryen Kilisesini kurduğu gibi onu doğu ve batıdaki kiliselerden müstakil olarak ortaya çıkartmıştır. G. Tümer, A. Küçük, 1997, s. 307; Ayrıca bkz. Küçük, 1997, s. 35.

¹⁸ Ormanyan, 1864, s. 14; Tümer, Küçük, 1997, s. 308; Küçük, 1997, s. 45 vd.

¹⁹ Kuzgun, 1983, s. 69; Aynı zamanda bu Ermenilere "Düz Ermeni" veya Ermenice ismiyle "Lusavorçağan" (Nur saçıcı-Aydınlatıcı) da denilmektedir. bkz. Kırzioğlu, 1985, s. 136.

²⁰ Kılıç, 1997, s.31-40.

feodal aile reislerini uzaklaştırıp yerlerine kendi memurlarını gönderdiği gibi, bölge ahalisini de Trakya'ya naklederek yerlerine savaşlarda ele geçirilen esirleri getirip iskân etti.²¹

Bizans İmparatorluğunun Anadolu politikası Roma'ya nazaran daha sertti. Bilhassa Anadolu'nun doğusunda yaşayan ve Diyofizit olmayan toplumları kendi kiliselerine bağlama ve Rumlaştırma amacını taşıdığından Gregoryen Kilisesi ve mensupları üzerindeki dinî baskılar daha da arttı.²²

Sasaniler tarafından Suriye ve Filistin'in işgali, İmparator Hereklios'u (610-614), Suriye ve Mısır'daki monofizitleri, ileride Bizans İmparatorluğunun düşmanlarıyla birleşeceği endişesine sevk etti. Bu endişe onu ve İstanbul Patriği Serge'i bir defa daha Gregoryen Kilisesini, Bizans Kilisesi ile birleştirme arzusu-na yöneltti. Böyle bir hedefe ise ancak monofizitlik lehine olan bir uzlaşma ile varılabilirdi. Bu amaçla Patrik Serge, 619 yılında yeni bir doktrin önerdi. Buna göre "İsa, bedenleşmesinden sonra, insanî ve ilahî olarak ne iki iradeye nede iki enerjiye sahipti. Sadece bir iradeye ve enerjiye sahipti. "Monofizitliğe açık bir taviz olan doktrin, ılımlı monofizitleri İstanbul Kilisesi ile birleştirdi. Ama Gregoryen Kilisesi ve yöneticilerinden beklenen olumlu cevap yine gelmedi."²³

Bölgede Arap istilalarının başlamasıyla Gregoryen Kilisesinin, Müslümanların hâkimiyetinde geçirdiği dönemler Kilise Tarihinde millî ve edebî bir inkişaf devri olarak kabul edilir.²⁴ Bizans İmparatorluğunun sınır dışı ettiği Doğu Anadolu'nun Gregoryen toplulukları, Araplar tarafından Malatya'ya yerleştirildiler. Bu durum Doğu Anadolu'nun Gregoryen topluluklarını, Arapların müttefiki yaparken diğer taraftan Bizans'a karşı olan düşmanlığı bir kat daha artırdı.²⁵

Arapların, kendilerini Hristiyanlık zemininde serbest bıraktıklarını gören Gregoryen Hristiyan yöneticiler²⁶, Arap istilâsı geldikçe ona boyun eğmeye, istedikleri vergiyi ve tayin ettikleri valiyi kabule başladılar. Gregoryen Hristiyanların bu davranışı Arapların Erzurum yaylasına yerleşmelerinde etkili olduğu gibi bölgede bulunan Türk oymaklarının da İslâm'ı kabul etmesi ile Müslümanların Karadeniz'e ve Pontus üzerine yürüme tehlikesini gündeme getirdi. Bizans, Müslümanların bu konumundan rahatsız oldu. Dinlerinde serbest bırakılan Gregoryen Hristiyanların, İslam ordularına karşı koymadıklarını öğrenen İmparator II. Konstantin, bölgeyi kuvvetle idaresine almaya ve Ermeni Kilisesini de Bizans Kilisesine bağlamaya karar verdi. Böylece onları kendi davasına daha sıkı bağlayacağına inanıyordu.²⁷ Bir başka ifadeyle huzursuzluğu gidermek için Bizans İmparatorluğu, doğu sınırlarını Gregoryenlerden temizleme yolunda bir

²¹ Gürün, 1988, s. 32.

²² Belazuri, 1987. s. 278.

²³ Dvornik, 1990, s. 21; M. Ormanyan, 1955, s. 33.

²⁴ Streck, 1997, s. 319.

²⁵ Hebraeus, 1999, s. 191.

²⁶ Gregoryen Hristiyanlığa mensup yöneticilerin, Hz. Muhammed ile mallarına, canlarına ve kiliselerine dokunulmayacağına dair ahit yaptıkları bu antlaşmanın da Kudüs'te Yakubi Kilisesinde mevcut olduğu bildirilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Mervan el-Muddavvar, 1980, s. 476; Küçük, 1997, s. 51 vd.

²⁷ Karabekir, 1994, s. 82.

politika geliştirdi. Bu politika neticesinde; Gregoryen Kilisesi ortadan kalkacak ve bölgede huzur sağlanmış olacaktı. ²⁸ Bunun için Dovin'e gelen Ortodoks papazlar, halkı Kadıköy Konsilinde alınan kararları kabule zorladı. Daha fazla baskıya dayanamayan Gregoryen ahali mezheplerine bağlılıklarını sürdürebilmek ve daha rahat bir ortamda yaşamak için Riştunili Teodoros öncülüğünde şam Valisi Muaviye'ye elçi gönderip, itaatini arz etti. ²⁹

X. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Bizans İmparatorluğunun Gregoryen Hıristiyanlara yaptığı zulmü Sımbat, Vakayinamesinde şöyle dile getirir. “*Bu zamanda menfur hadım ağaları, İmparator Nikefor'un nezdine gidip Gregoryen Hıristiyanlar hakkında tezeviratta bulundular ve onların İstanbul Kilisesine bağlı olmadıklarını ve Hz. İsa'nın doğum gününde ayın icra etmediklerini, onların azıçler için ayın günleri tahsis etmediklerini söylediler.*” Bu duruma sinirlenen İmparator, Gregoryen Hıristiyanları mahvetmek üzere Doğu Anadolu'ya yürüdü. ³⁰

Gregoryen Kilisesini ve mensuplarını ortadan kaldırmak amacıyla Bizans İmparatoru, İstanbul'a davet ederek getirdiği Kral II. Gagik'ten, Anı'yı teslim etmesini istedi. Aksi takdirde kendisini hapsedeceğini söyleyen İmparatorun baskısına dayanmayan Gagik, Anı'yı Bizans'a vermeye mecbur kaldı. ³¹

Bu tarihten itibaren Doğu Anadolu Hıristiyanlığı sürgünler ve başka milletlerin egemenliği altında devam etmiştir. Müslüman Türklerin bölgeye egemen olmaları ile Doğu Anadolu Türk-İslâm dünyasının önemli bir parçası haline gelmiştir. Nüfus olarak da ağırlıklı olarak Müslüman Türk'tür. Çünkü iki topluluk tarafından din savaşlarının merkezi haline getirilen Doğu Anadolu yukarıda da belirttiğim gibi sürgünlerle neredeyse boşaltılmıştır. Grousset eserinde Türklerin Anadolu'ya geldiklerinde, boş bir ülke bulduklarını belirtmektedir. ³²

Mateos eserinde “*İktidarsız ve kadınlaşmış Rum milleti, Armenia'nın cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar; milletimizi tahrip edip Türklerin istilasını kolaylaştırdılar.*”demektedir. ³³

Türklerin Anadolu kapısında görünmesi ve Bizanslılar üzerine zafer kazanması, Hıristiyanlar için özellikle de Gregoryenler için müspet bir dönemin başlangıcı olmuştur. İlk fetihlerin Ermeniler için olumsuz neticelerine rağmen Türklerle karşı belirgin bir düşmanlık duygusuna kapılmamışlardır. Bizans kilisesinin Ortodoks olmayan Hıristiyanlara karşı müsamaha tanımayan dini politika, Bizans memurlarının aç gözlü ve merhametsiz muameleleri yüzünden Anadolu'nun Ermeni ve Süryani halkı Bizans'a düşmandı ve bu sebeple Doğu Anadolu'da bulunan halklar Türklerle karşı Bizans'ı savunmak yerine Türk fetihlerine zaman zaman yardımcı bile bulunmuşlardır.

²⁸ Ercan, 1985, s. 209.

²⁹ Uras, 1987, s. 71.

³⁰ Sımbat, 2005, s.3.

³¹ Mateos, 1987, s. 79.

³² Grousset, 2005, s. 587.

³³ Mateos, 1987, s. 110.

Abstract: Being one of the most important settlement centres in Anatolia, Eastern Anatolia, together with its politic, military, economic and cultural activities maintains its special feature of being an important centre in terms of religion as well. Being the most active religions of the Middle Age, Mazdeism and Christianity struggled to dominate the region. Two representatives of these religions, Persian and East Roman Empires, attacked the region continually benefiting from the feudal structure of the region. Christianity emerged triumphant in the religion war of the these two empires. The communities in Eastern Anatolia are acknowledged to have accepted the Christianity contradicted with the East Roman Christianity. Gregoryen became the representative of Christianity.

Key Words: Eastern Anatolia, Kamsarakan, Şirak, Gregoryen.

KAYNAKLAR

- Agathangelos, *Histoire de Tiridate le Grand et de la Predication de Saint Gregoire L'illuminateur*, trans. Langlois, 1867.
- Bar Hebraeus, *Ábu'l-Farac Tarihi I*, çev. Ö. Rıza Doğrul Ankara 1999.
- Belâzurî, *Futûhu'l Büldân*, (nşr.M.Fayda), Ankara 1987, s. 278.
- Buzandac'i, P'awstos, *History of the Armenians*, trans. Robert Bedrosian, 1981.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir (21- 29)*, (nşr. C.Baysun), Ankara 1991.
- Dvornik, F., *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (nşr.M.Aydın), Ankara, 1990.
- Ercan, Y., "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985.
- Fryee, Richard N., *The History of Ancient Iran*, München, 1984.
- Grousset, R., *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. H.D.Andreasyan, İstanbul, 2005.
- Gürün, K., *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988.
- Hewsen, R., *Armenia. A Historical Atlas*, Christopher C. Salvatico, Cartographier-in-Chief, The University of Chicago Pres, Chicago and London, 2001.
- Karabekir, K., *Ermeni Dosyası*, (nşr. F. Özerengin), İstanbul 1994.
- Khorenats'i, M., *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Cabridge, Massachüetts London, England, 1980.
- Kırzioğlu, M.F., "Armenya/Yukarı-Eller-Tarihinin iç Yüzü/Dede Korkut Oğuznameleri'nin Mahiyeti", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985.
- Kuzgun, Ş., "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cumhuriyetin 60. Yılına Armağanı*, Kayseri, 1983.
- Kurkjian, V. M., *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America, 1958.
- Küçük, A., *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.

Mehmet Özmenli

Urfalı Mateos, *Vekayî-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987.

Mervan el-Muddavvar, *el-Ermanu Abr et-Tarih*, Şam 1980.

Orbelian S., *Histoire De La Siounie I-II*, Saint Petersburg 1864.

Ormanyan, M., *The Church Of Armenia*, London 1955.

Saral, A. H., *Ermeni Meselesi*, Ankara 1970.

Simbat Sparapet, *Cronicle*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.

M. Streck, "Ermeniye", *İA. IV*, 1997, s. 319.

Tümer G., Küçük A., *DinlerTarihî*, Ankara 1997.

Uras, E., *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.

Kılıç, Davut., "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (451-1100)" *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Araştırma Dergisi Ermeni Özel Meselesi*, S. 131, İstanbul, 1997, s. 31-40.